

ДУНЁ ВА РЕСПУБЛИКАМИЗ ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИДА ПИЛЛАЧИЛИКНИНГ ЎРНИ

Рамуза Парахатовна Мамбетова

Корақалпоғистон Кишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти
Ипакчилик ва Тутчилик кафедраси ассистенти

Фарида Байрам кизи Узакова

Корақалпоғистон Кишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти
Ипакчилик ва Тутчилик таълим йуналиши 3 боскич талабаси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада дунё ва республикаимиз халқ хўжалигида пиллачиликнинг ўрни турли илмий далиллар ёрдамида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ипак, пилла, тола, ипакчилик, ипак курти, ёввойи ипак курти, ғумбак, капалак, элита, суперэлита.

КИРИШ

Инсон ўз ҳаёти давомида табиий ва сунъий толалардан фойдаланади. Хусусан, пахта, ипак, жун, канош ва бошқа хил толалардан турли газламалар, кийим-кечак, кўрпа-ёстиқ ва турли уй-рўзгор буюмлари тайёрланади. Табиий толалар орасида мустаҳкам, энг чиройли ва гигиеник жиҳатдан инсон учун энг фойдалиси ипак қуртлари ўраган пиллалардан чуватиб олинадиган ипак толаларидир. Табиий ипак тўқимачилик, радио, электроника, муҳофаа саноатлари ва медицинада кенг қўлланилади. Ипакчилик кўплаб мамлакатлар қишлоқ хўжалигида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Табиий ипак манбаи бўлган пилла етиштириш дунёнинг турли минтақаларида жойлашган мамлакатларда ривож топган. Табиий ипак толаларининг асосий қисми ипак курти ўраган дуб, айлант, клешивин ва тут ипак қуртлари ўраган пиллалардан олинади. Ёввойи ипак қуртларини хонакилаштириб, пилла етиштириш ва ундан нафис ипак толаларини олиш ҳамда бетакрор чиройга эга бўлган газламалар тайёрлаш бундан 4,5 минг йил аввал Хитойда амалга оширилган. Бошқа тарихий, хусусан, этнографик манбаларга қараганда табиий ипак етиштиришнинг ватани Туркистон замини бўлган. Тахминан 4 минг йил илгари ипак матолар тўқиш Фарғона водийси, Зарафшон дарёси бош қисмида бўлган. Бунга милоддан

аввалги иккинчи минг йилликдан бизгача етиб келган ипакли матолар далилдир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Дунё халқ хўжалигида пиллачиликнинг ҳозирги кундаги ҳолати. Бугунги кунда дунё бўйича ипакчилик соҳаси ривожланган 20 дан зиёд давлатларда 22-24 млн қути тут ипак қуртининг суперэлита, элита ва саноатбоп тухумлари тайёрланади ҳамда ишлаб чиқиладиган ипак қурти тухумларининг 80,1 фоизи Хитой Халқ Республикаси, 1,3 фоизи Ўзбекистон ва 6,0 фоизи бошқа давлатлар улушига тўғри келади. Ипакчилик соҳасида етакчи ҳисобланган Хитой Халқ Республикасида 200,7 минг қути, Ҳиндистонда 32,6 минг қути ва Ўзбекистонда 7-8 минг қути, бошқа давлатлар эса ўз эҳтиёжлари учун суперэлита ва элита тут ипак қурти тухумларини тайёрлайдилар. Ипакчилик ривожланган давлатларда 850-860 минг тоннадан зиёд пилла хомашёси тайёрланади, қолган бир қутидан олинадиган пилла ҳосили ХХР да 85 кг, Ҳиндистонда 80 кг ва Ўзбекистонда 57-59 кг ни ташкил этади. Бугунги кунда ипакчилик саноати дунёнинг етакчи тармоқларидан бири ҳисобланиб, ҳозирга келиб 60 дан зиёд мамлакатларда пилла ва ипакни қайта ишлаш йўли билан тайёр ипак матолари ишлаб чиқарилмоқда. "...дунё бўйича ипак ишлаб чиқариш охириги 5 йилда 15,7 фоизга кўпайиб, ялпи ипак маҳсулоти 192,694 тоннани ташкил этади. Хитой Халқ Республикасида 146000 тонна (82%), Ҳиндистонда 28708 тонна (16%), Ўзбекистонда 1100 тонна (0,6%) ни ташкил қилиб, қолган 1,4 фоизи Вьетнам, Таиланд, Бразилия, Шимолий Корея ва Туркия каби давлатларнинг ҳиссасига тўғри келмоқда. Ипак толасининг текислиги ва пиллаларнинг калибри бўйича бир хиллик даражаси ХХР, Ҳиндистон, Вьетнам ва Бразилияда 90-95% бўлса, Ўзбекистонда ўртача 50% га тенг. "...дунё бўйича ипак матоларининг халқаро савдо айланмаси 25 минг тонна ёки 2-2,3 миллиард доллардан ортиқни ташкил этмоқда. Бунда етакчи экспорт қилувчи давлатлар Хитой Халқ Республикаси – 49,2 фоиз, Италия 17,0 фоиз, Ҳиндистон – 7,1 фоиз, Франция – 6,1 фоиз, Япония – 4,5 фоиз, Корея – 4,4 фоиз, Германия – 2,5 фоиз, Буюк Британия – 2,1 фоиз ва Ўзбекистонда 0,005 фоизни ташкил этиши кузатилган". Дунё миқёсида юқори метрик номерга (ингичка) эга ипак толаси берадиган пилла маҳсулотига талаб йил сайин ошиб бормоқда. Ипак маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи етакчи ХХР, Ҳиндистон, Италия, Франция ва Япония каби давлатлари пиллани қайта ишлаш корхоналарининг асосий талаби 3А, 4А, 5А типидagi ипак калаваларга қаратилган. Ингичка ипак толасидан нафис ипак матолари, жарроҳлик иплар ва электроника, авиация денгиз

флотида фойдаланиладиган ўта пишиқ табиий ипакдан тайёрланадиган товарлар ҳамда халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун зарур маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Селекция ва наслчилик ишининг янги самарали услубиятларини ишлаб чиқиш орқали пилладан хом ипак чиқиши, толанинг умумий узунлиги, толанинг метрик номери (ингичкалиги), мустаҳкамлиги ва шу билан бирга турли иқлим шароитларга мос, пилла ҳосилдорлиги юқори зот ва дурагайларини яратиш борасида бир қатор ютуқларга эришилган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ипакчилик ўзбек халқининг ниҳоятда қадимий касбларидан бўлиб, унинг сир-асрорлари то ҳозирги кунларгача авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Туркистон ўртасида ипакчилик тармоғини илмий асосда ривожлантириш мақсадида XIX аср охири – XX аср бошларида илмий ташкилотларга асос солинди. Хусусан, 1912 йилда Тошкент ипакчилик станцияси ташкил этилди ва 1927 йилга келиб унинг асосида Ўрта Осиё ипакчилик илмий-тадқиқот институти юзага келди (“Туркшелк” Ўрта Осиё акционерлик жамияти Бошқарув мажлисининг 1927 йил 12 ноябрдаги қарори асосида). Ушбу институт олимлари ва мутахассислари саъй-ҳаракатлари билан ипакчилик фанига асос солинди. Айниқса, қурт боқиш агротехникаси, тут ипак қурти генетикаси, селекцияси, наслчилик иши, тут селекцияси ва генетикаси, агротехникаси ва тут ипак қурти экологияси каби йўналишларда улкан ютуқларга эришилди. Тут ипак қурти жинсини сунъий равишда бошқариш, гетерозис, микдор белгилари генетикаси, биохимик генетика соҳасида олимларимиз эришган ютуқлар дунё биологолимлари томонидан тан олинди. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, Туркистон ўлкасига етук олий маълумотли кадрларни тайёрлаш 1930 йилларда бошланади. 1934 йилга келиб, Тошкент қишлоқ хўжалик институти ташкил этилиб, унинг таркибида тутчилик ва пиллачилик кафедралари ташкил этилади. Мустақиллик йилларида ушбу институт Тошкент давлат аграр университети деб номланади. Бугунги кунга қадар ушбу олий таълим даргоҳида умумий 3000 дан зиёд ипакчилик агрономлари тайёрланиб келинган. Факультетни тамомлаган мутахассислар нафақат республикамиз балки Ўрта Осиё ва ҳамдўстлик давлатларида ҳам ўз илмий ва ишлаб чиқариш фаолиятларини олиб бормоқдалар. Мамлакатимизда фаолият олиб бораётган йирик олим ва мутахассислар томонидан яратилган янги ишламалар айниқса тут дарахтлари навлари, тут ипак қуртининг зотлари ва дурагайларини яратишда ҳам катта ютуқларга эришилган. Нафақат Ўзбекистонда, балки Ўрта

Осиё республикаларида ўстирилаётган тут навлари ва дурагайлари, кўпайтирилаётган ипак қурти зотлари, дурагайлари, қуртларни парваришlash агротехникавий қоидалари, тут ипак қурти наслчилик ишининг асосий услубий қоидалари, оқ пиллали ипак қурти дурагайлари парваришlash агротехнологияси, тут ва ипак қурти касалликларига қарши кураш чоратadbирлари, пиллаларга дастлабки ишлов бериш технологиялари, ипак қурти тухумлари, тут кўчатлари, пилланинг барча турларига давлатлараро ва республика стандартлари Ўзбекистон ипакчилик илмий тадқиқот институти олимлари ва мутахассислари томонидан яратилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, олимларнинг тадқиқотлари янада самаралироқ бўлди. Кейинги йилларда тут ипак қуртининг йигирмага яқин янги дурагайлари яратилиб, давлат синовларига топширилиши ва улардан ўн тўрттаси районлаштириш учун қабул қилиб олинishi фикримизнинг далилидир. “Ўзбек ипаги” уюшмасининг 2001 йил 12 июнда чиқарган 56-сонли буйруғи асосида Ўзбекистон 5, Ўзбекистон 6, Турон 1, Ипакчи 1 x Ипакчи 2, Ипакчи 2 x Ипакчи 1 дурагайлари ташкил этувчи Орзу, Юлдуз, С-8, Ипакчи 1 ва Ипакчи 2 зотларини наслчилик станцияларида кўпайтириш ва уруғчилик заводларида саноатбот тухумларни тайёрлаш ишлари жадал суръатда олиб борилмоқда. Янги дурагайлarning энг муҳим хусусиятлари – ўраган пиллаларининг йирик, ипак толаси чиқиши юқори ҳамда пилла толасининг узун бўлиши билан изоҳланади. Ўзбекистон ипакчилик тармоғида салмоқли ютуқлар билан бир қаторда ҳали ўз ечимини кутаётган муаммоли масалалар ҳам бор.

Ипакчилик тармоғининг ривожланиш даражаси. Кейинги йилларда республикамизда ипакчилик амалиёти учун ниҳоятда муҳим бўлган йўналиш – такрорий қурт боқишда юқори пилла ҳосилдорлигига эришишнинг назарий ва амалий масалаларини тадқиқ этиш бўйича атрофлича изланишлар олиб борилмоқда. Бу борада, ипак қуртини ёз ва куз мавсумларига мослашган сермахсул зот ва дурагайлари яратиш, ноқулай паратипик омиллар таъсирини компенсациялаш, турли антисептиклардан насли қуртларни парваришlashда фойдаланиш бўйича муайян натижаларга эришилган ҳамда пиллачилик амалиётига кенг жорий этилган. Ёз ва куз мавсумларида такрорий қурт боқишга чидамли янги моновольтин зотлар иштирокида насли дурагайлари яратиш, такрорий қурт боқиш мавсуми учун уруғларни сақлашнинг оптимал муддатларини аниқлаш, генотипларни репродуктив ва пилла маҳсулдорлик белгилари бўйича генетик потенциалини тўлиқ намоён этиш имконини берувчи самарали услубиётларини ишлаб чиқиш муҳим илмий-амалий

муаммолардан ҳисобланади. Республикамизнинг ёз ва куз мавсумларида такрорий қурт боқишга чидамли ипак қурти дурагайларини яратиш бўйича бир қатор муайян натижаларга эришилмоқда. Аммо такрорий ипак қурти ёз ва куз мавсумларининг кескин ўзгарувчан, ноқулай табиий иқлим шароитида парваришlashга мос зот яратиш, пилла ҳосилини оширувчи агротехникаларни ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш, пилланинг маҳсулдорлик ҳамда технологик кўрсаткичларини ошириш борасидаги илмий тадқиқотларга етарлича эътибор қаратилмаган. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантиришга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида қишлоқ хўжалигини хусусан, пиллачилик тармоғини ривожлантириш, унинг экспорт салоҳиятини ошириш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Бу йўналишда селекция ва наслчилик ишининг самарали усуллари кенг фойдаланган ҳолда мамлакатимизнинг кескин ўзгарувчан табиий иқлим шароитига чидамли, саноат корхоналари талабига жавоб берадиган янги зот ва насли дурагайларни яратиш, такрорий қурт боқиш учун тут ипак қурти тухумларини тайёрлаш, тухумларни совитгичларда сақлаш усуллари яратиш, уларнинг репродуктив ва пиллаларни маҳсулдорлик ҳамда технологик кўрсаткичларини яхшилашга оид илмий асосланган технология ҳамда услубиётларни ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш илмий-амалий аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 мартдаги “Ўзбекистан саноат уюшмаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-2856-сонли, 2018 йил 12 январдаги “Республикада ипакчилик саноатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3472-сонли ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 августдаги “2017-2021 йилларда пиллачилик тармоғини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида” ги 616-сонли бир қатор қарорлар қабул қилиниб, ушбу қарорлар соҳа ривожига асос бўлиб хизмат қилади. Мамлакатимиз Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан пиллачилик қишлоқ хўжалиги ва саноатини ривожлантириш борасида қабул қилинаётган қарорларда тармоқни ривожлантириш ягона стратегияси ишлаб чиқилиб, уни барқарор ривожлантиришни таъминловчи, соҳани халқ даромад манбаига айлантириш ва дунё миқёсидаги нуфузини ошириш учун ипакчилик корхоналарини қайта жиҳозлаш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш орқали ишлаб чиқариладиган тайёр маҳсулотлар сифатини кескин яхшилаш орқали ипакчилик тармоғи экспорт салоҳиятини ошириш билан дунё бозорига кириб бориш ва муносиб ўринни эгаллаш кўзда тутилган. Ушбу

қарорлар ижросидан келиб чиқиб, фермер хўжаликларида мавжуд тутзорларни кўриб чиқиш, уларни реконструкция (қайта тиклаш) қилиш, сув тежамкор суғориш технологияларини қўллаш орқали янги тутзорлар ташкил этиш; - фермер хўжалиklarининг тут ниҳоли ва кўчатига бўлган эҳтиёжини таъминлаш мақсадида Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда 30 га суғориладиган ер майдонларида тутчиликка ихтисослашган махсус фермер хўжалиklarини ташкил этиш;

-мавжуд насли уруғчилик станциялари ва уруғчилик корхоналарини қайта жиҳозлаш ва хорижий инвестицияларни юритиш; -насли уруғчилик станциялари ва уруғчилик корхоналарида тайёрланадиган суперэлита, элита ва саноатбоп тут ипак қурти уруғлари сифатини кескин яхшилаш ҳамда келгусида фермер хўжалиklarининг тут ипак қуртига бўлган эҳтиёжини тўлиқ таъминлаш;

-республика фермер хўжаликларида парваришланадиган тут ипак қурти уруғларидан тайёрланадиган пилла хомашёсини кўпайтириш ва унинг сифатини саноат корхоналари талабларига мослаштириш;

-пиллага дастлабки ишлов бериш корхоналарини қайта жиҳозлаш ва пиллага дастлабки ишлов беришда янги техника ва технологияларни жорий этиш;

-пилла йигирувчи корхоналарига инвестицияларни жалб қилиш ва уларни қайта жиҳозлаш орқали, дунё бозори талабларига жавоб берадиган хом ипак толаларини ишлаб чиқариш;

-тайёр ипак матолари ишлаб чиқарувчи тўқимачилик корхоналари фаолиятини қайта тиклаш, уларни хорижий дастгоҳлар билан янгидан жиҳозлаш орқали сифатли экспортбоп табиий ипак матолари ишлаб чиқариш.

Юқоридаги топшириқлар ижросини таъминлаш ҳамда уни ишлаб чиқаришга тўлиқ жорий этишда илмий тадқиқот институтлари ва Олий таълим муассасаларини жалб этиш:

-Ипакчилик илмий-тадқиқот институти ва Тошкент давлат аграр университетида ипакчилик ва тутчилик йўналишларида етук, малакали бакалавр, магистр ва илмий тадқиқотчиларни тайёрлаш;

-ипакчилик тармоғи илмий-тадқиқот ишларининг стратегик йўналишлари ва истиқболли мавзуларни белгилаш, соҳани жадал ривожлантириш ва юзага келадиган долзарб муаммолар бўйича илмий изланишлар олиб бориш орқали, ечимини қутаётган масалалар назарий ва амалий натижалари устида аниқ ечимларни ишлаб чиқиш;

-тут ипак қурти ва тутнинг хўжалик қимматли белгилари юқори бўлган зот ва дурагай, янги навлари селекциясини кучайтириш, уларни кенг синовдан ўтказиш;

-тут ипак қурти зот ва дурагайлари, тутни нав ҳамда дурагайлариининг бирламчи уруғчилигини ривожлантириш орқали, худудлар табиий иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда, илғор ишланмалар ва интенсив агротехнологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш.

-пиллачилик тармоғи ишлаб чиқариш жараёнларига янги инновацион ғоялар, техника ва технологияларни жорий этиш, тажриба-конструкторлик ишларини амалга ошириш аниқ кўрсатиб ўтилган. Бажарилган илмий ва амалий ишлар якунида дунё бозори талабларига жавоб берадиган стандарт тут кўчатлари, ипак қурти тухумлари, пилла ва ипак хомашёлари ишлаб чиқариш ҳамда “Uz-Silk” миллий бренди асосида дунё бозорига табиий ипак матолари ва тайёр ипак маҳсулотларини экспорт қилиш орқали соҳани иқтисодий салоҳиятини ошириш масалалари ўз аксини топади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 мартдаги «Ўзбекипаксаноат уюшмаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2856-сонли Қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 12 январдаги «Республикада ипакчилик саноатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги ПҚ-3472-сонли Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 мартдаги «Пиллачилик тармоғини янада ривожлантириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПҚ-3616-сонли Қарори.